

Klasik Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarih Yazıcılığındaki Yeri - George Sarton'un *Introduction to History of Science (Bilim Tarihine Giriş)* Çalışması Bağlamında Bir İnceleme-

*The Place of Classical Muslim Historians in World Historiography -A Study in the
Context of George Sarton's Introduction to the History of Science-*

Abdülvahid Yakub Sipahioğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi
Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Divinity, Department of Siyar and
History of Islam
Erzurum/Türkiye

a.sipahioğlu@atauni.edu.tr

ORCID: [0000-0001-7068-029X](https://orcid.org/0000-0001-7068-029X)

Makale Bilgisi | Article Information

Geliş Tarihi Received: 04.01.2025

Kabul Tarihi Accepted: 25.04.2025

Yayın Tarihi Published: 15.06.2025

Atıf | Cite as

Sipahioğlu, Abdülvahid Yakub. "Klasik Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarih Yazıcılığındaki Yeri -George Sarton'un Introduction to History of Science (Bilim Tarihine Giriş) Çalışması Bağlamında Bir İnceleme-". *Van İlahiyat Dergisi* 13/22 (Haziran 2025), 55-72. <https://doi.org/10.54893/vanid.1613425>

Sipahioğlu, Abdülvahid Yakub. "The Place of Classical Muslim Historians in World Historiography -A Study in the Context of George Sarton's Introduction to the History of Science-". *Van Journal of Divinity* 13/22 (June 2025), 55-72. <https://doi.org/10.54893/vanid.1613425>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Klasik Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarih Yazıcılığındaki Yeri -George Sarton'un *Introduction to History of Science (Bilim Tarihine Giriş)* Çalışması Bağlamında Bir İnceleme-

Öz

Tarih yazıcılığı, tarih alanında yapılan araştırmaların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Müslüman müelliflerin tarihçilik faaliyetleri söz konusu olduğunda da İslam'ın ilk devirlerinden itibaren tarih bilgisini nasıl kaydettikleri, hangi tür eserlerde sundukları, bu eserlerin tarihte yaşamış diğer milletlerin yazın geleneği ile ilişkisi ve tarihçilik faaliyetini etkileyen ekoller gibi konular gündeme gelmektedir. Özellikle 20. asrın başından itibaren Müslüman müelliflerin tarihçiliklerini çeşitli biçimlerde inceleyen pek çok eser telif edilmiştir. İlk örneklerden olan Brockelmann'ın çalışmasından sonra, Günaltay ve ilerleyen tarihlerde başka müellifler Müslüman tarihçileri tanıtan eserler kaleme aldılar. Diğer taraftan, Müslümanların tarihçilik faaliyetini nasıl yürüttüğü, hangi problemler etrafında bir tarih yazıcılığı biçimlendiğini soruşturan eserler de kaleme alınmıştır. İlk önemli örnek olarak sayılabilecek *A History of Muslim Historiography* (F. Rosenthal) kitabının yazıldığı dönemlerde ve sonrasında, İslam tarih yazıcılığını problematik bir üslup ile değerlendiren birçok eser kaleme alınmıştır. Bu iki eserin Türkçede ve farklı dillerde pek çok benzeri örnekleri ortaya çıkmıştır. Müslüman tarih yazıcılığı bugün devasa bir literatürü oluşturmaktadır. İlgili literatürde Müslüman tarih yazıcılığının kökenleri, Müslüman tarihçilerin tarihi hangi biçimlerde ve hangi sebeplerle kaleme aldıkları, tarih eserlerinin biçimleri, tarihçiliğin gelişim seyri, tarihçiliğin bölgesel ve periyodik durumu ve tarihçilik ekolleri gibi pek çok mesele ele alınmıştır. Bu konu çeşitliliğine karşın, Müslüman tarihçiliğinin çoklukla kendi içinden ele alındığı, kapalı bir evren olarak varsayıldığı görülmektedir. Az sayıda eser ya da araştırma, Müslüman tarih yazıcılığının dünya tarihi içindeki zeminini, onun farklı tarihçilik gelenekleri ile farkını ve benzerliğini konu edinmiştir. Bu da Müslüman tarihçiliğinin dünya tarih yazımı içindeki yerinin ve dünya tarihçiliğine olan katkısının nadiren ele alınmasına ve dolayısıyla belli başlı değerlendirme kalıplarına sıkışmasına neden olmuştur. Çalışmamız, bu problemten hareketle Müslüman tarih yazıcılığını bahsi geçen perspektifte ele alan çalışmalara değinmeyi ve bunların Müslüman müelliflerin tarihçilik faaliyetlerini değerlendirmek açısından sundukları katkıyı örneklendirmeyi hedeflemektedir. İncelenen örnekler arasında, bu perspektifin en kapsamlı biçimde kendini gösterdiği araştırma olan *Introduction to the History of Science* kitabı asıl inceleme alanını oluşturmaktadır. George Sarton'un kaleme aldığı eser, bilim tarihi içinde Müslüman tarih yazıcılığının beş asrını da ele almakta ve Müslüman tarihçiler hakkında dikkat çekici değerlendirmeler sunmaktadır. Müslüman tarihçilere ilişkin verdiği bilgilerin yanı sıra, konuyu incelerken dile getirdiği meseleler onu yukarıda zikredilen her iki tür tarih yazıcılığı eserlerinin bir akrabası haline getirmektedir. Sarton, Müslüman tarihçiliğinin dünya tarihçiliği içindeki yeri, tarihçiliğin doğası, tarihçilik bağlamında bilginin dolaşımı, tarih eserlerinin kaynaklık değeri ve Safedî, Reşidüddin ve İbn Haldûn gibi önemli tarihçilerin tarihteki özel konumları hakkında zengin bir birikim sunmaktadır. Çalışmamızda, Sarton'un bilim tarihçiliği çerçevesinde şekillenen tarih yazıcılığı değerlendirmelerini konu alacağız. Tarihçilik alanındaki çalışmalarda kendisine atfı yapılmayan bu eserin hem verdiği bilgiler hem de açtığı tartışma konularının bugün Müslümanların tarihçilik alanındaki birikimi hakkında önemli açılımlar sağlayacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tarih Yazıcılığı, George Sarton, Franz Rosenthal, Arnold J. Toynbee, Safedî, İbn Haldûn.

The Place of Classical Muslim Historians in World Historiography -A Study in the Context of George Sarton's *Introduction to the History of Science*-

Abstract

Historiography constitutes an important part of research in the field of history. When it comes to the historiographical activities of Muslim authors, issues such as how they recorded historical information from the early periods of Islam, what kinds of studies they produced, the relationship of these studies with the literary traditions of other historical civilizations, and the schools that influenced historiographical activity come to the forefront. Especially since the beginning of the 20th century, numerous studies have been written examining the historiography of Muslim authors in various ways. After Brockelmann's study, which was among the first examples, Günaltay and other authors wrote studies introducing Muslim historians. On the other hand, some studies have investigated how Muslims engaged in historiographical activity and the key problems that shaped historiography. During and after the writing of *A History of Muslim Historiography* by F. Rosenthal—considered the first significant example—many studies have been produced

that critically evaluate Islamic historiography. Many similar studies in Turkish and other languages have followed these two examples. Today, Muslim historiography constitutes a vast body of literature. This literature addresses numerous issues, including the origins of historiography in the Muslim world, the methods and motivations of Muslim historians, the forms of historical studies, the development of historiography, its regional and periodic characteristics, and the historiographical schools. Despite this diversity, Muslim historiography has often been studied in isolation and treated as a self-contained universe. Few studies have examined Muslim historiography within the broader context of world history, comparing and contrasting it with other historiographical traditions. Consequently, the place of Muslim historiography within global historiography and its contributions to it have rarely been explored, leading to certain recurring patterns of evaluation. In light of this issue, our study aims to examine research that approaches Muslim historiography from this broader perspective and to illustrate its contributions to the historiographical study of Muslim authors. The main focus of our investigation is *Introduction to the History of Science*, the most comprehensive study from this perspective. Written by George Sarton, this book examines five centuries of Muslim historiography within the framework of the history of science and offers notable evaluations of Muslim historians. In addition to the information he provides on Muslim historians, the issues he raises while examining the subject align him with both types of historiographical studies mentioned earlier. Sarton provides a rich foundation for understanding the place of Muslim historiography in world historiography, the nature of historiography itself, the circulation of knowledge within historiography, the source value of historical works, and the unique contributions of prominent historians such as al-Safadī, Rashīd al-Dīn, and Ibn Khaldūn. In our study, we are going to focus on Sarton's evaluations of historiography which are shaped by the framework of the historiography of science. We believe that this work, which has not been widely cited in historiographical studies, is going to offer valuable insights into contemporary Muslim historiographical scholarship, both through the information it provides and the discussions it generates.

Keywords: History of Islam, Historiography, George Sarton, Franz Rosenthal, Arnold J. Toynbee, al-Şafadī, Ibn Khaldūn.

Extended Abstract

This study emphasizes a gap in the research on Muslim historiography at a certain point. The mentioned gap is specifically defined as the insufficient treatment of the place of classical Muslim historiography within the global historiographical tradition and its contributions to this tradition. While common studies on historiography adopt an approach that evaluates Muslim historiography from within itself, this approach neglects the place of Muslim historiography within the context of world historiography. The study argues that Muslim historiography should be addressed from a broader perspective.

The first example that strengthens this perspective is based on Toynbee's *A Study of History*. Toynbee, by examining the works of four major Muslim historians from the 13th and 14th centuries from the perspective of the history of civilizations, noted that these works aimed to search for the meaning of a new order after the collapse. According to him, the Muslim historians he examined (Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh, 'Aṭā' Malik Djuwaynī, Ibn al-Ṭiḡṭaḡā', and Ibn Khaldūn) sought to understand the collapse of the Muslim world order before the rise of the Mongols and the new order that came with them. With the meaning they gained from Toynbee's perspective on the history of civilizations, for example, Rashīd al-Dīn is compared to the famous Greek historian Herodotus, and Ibn al-Ṭiḡṭaḡā' is compared to the Roman-Jewish historian Josephus. This approach provides an important contribution to understanding classical Muslim historiography within the context of world historiography. It allows us to claim that Muslim historians asked questions about the course of the world and, with these questions, resembled great historians from other periods.

Another important example is George Sarton. George Sarton is a significant figure in the history of science area, and in his studies, he extensively examined scientific fields based on historical chronology. In this context, he made significant evaluations not only on physics, chemistry, and medicine but also on disciplines such as historiography, philology, and sociology. What stands out when evaluating Sarton's approach to the history of science is his adoption of a cross-cultural perspective that encompasses the entire history of humanity. He approached the history of science from a more inclusive perspective, free from Eurocentrism, and attempted to establish a fair balance between Eastern and Western cultures. With his studies on Muslim

science history, he filled an important gap. Sarton's position in the literature was firmly established by presenting the history and cultural heritage of the West within a broader context and rejecting orientalist viewpoints.

One of Sarton's important contributions is that, in discussing Muslim historiography, he avoided discrimination and emphasized the universal dimension of historiography. In his detailed studies on Muslim historiography since the 8th century, he focused on the geographical and chronological order of historians, presenting Western and Eastern historiographies under separate headings; he treated historians from Andalusia and Maghreb under the Western heading and others under the Eastern heading. Classifications based on more specific geographical units from the 13th century onward further deepened this study. Sarton's wide and detailed classification reflects not only the historical evolution of scientific texts but also the cultural richness and diversity of a period.

In Brockelmann's *Geschichte der Arabischen Literatur*, the evaluations of Muslim historians cover a very broad time span, but it may be said that Sarton's approach is more profound and comprehensive. While Brockelmann's classification lacks a methodological approach to historiography, Sarton provides a much more extensive perspective. Additionally, Sarton's systematic analyses of Muslim historians within the framework of the history of science have been supported by researchers such as Fuat Sezgin. This deep interest in Muslim historiography has sparked more discussions, especially regarding the scientific aspects of historiography.

Other important figures, such as Rosenthal and Şeşen, have referenced Sarton when discussing historiography, but Sarton's criticisms reveal that some researchers have examined this field within a narrow framework. In his criticisms of Rosenthal's study, Sarton emphasized that Rosenthal ignored important studies on Muslim historiography and provided incomplete analyses, particularly in relation to significant historians such as Ibn al-Nadīm and Ibn Ebī Uşaybi'a.

While developing his thoughts on Muslim historiography, Sarton argued that Western historiography did not contribute to critical thinking and emphasized the deep thought processes of Muslim historians in this field. In this regard, Ibn Khaldūn's profound influence on the philosophy of history and Rashīd al-Dīn Fadlullah's innovations in historiography hold a special place. Ibn Khaldūn's historiographical methodology, which has not developed in Europe along similar lines, was praised by Sarton for its bold approach to historical research. Rashīd al-Dīn, with his diverse sources and multilingual studies, illuminated various aspects of history and was recognized by Sarton as a historian "unlike any in Europe."

One of Sarton's most significant contributions to historiography is his assertion that historiography is not only chronological but also a cultural, methodological, and interdisciplinary field. This approach not only gives historians the function of narrating the past but also questions how historical knowledge is produced and which techniques can be used to convey it. Furthermore, Sarton highlighted the versatility and interaction of historiography in the Islamic world, noting that even Christian historians writing in Arabic contributed to this heritage.

George Sarton, a major figure in the history of science, developed a perspective that took into account the universal contributions of Muslim historiography. His in-depth studies in this field reveal that historiography should be understood not only from the Western perspective but with a much broader cultural and methodological diversity. Sarton regarded historiography as a science, sparking debates and research developments in the field, thus making a valuable contribution to the literature of the history of science.

In conclusion, the researcher's perspective in historiographical studies will shape and expand the discoveries in the texts they examine. Addressing Muslim historiography within the context of world historiography will uncover broader implications of this tradition and facilitate the development of a more comprehensive understanding of historiography. In this context, using perspectives such as the history of science or the history of civilization in historiographical studies will enable a more in-depth evaluation.

Giriş

Toplumların geçmişlerini nasıl okudukları ve sundukları hakkındaki araştırmalar bugünün tarihçiliğinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Hatta kimi zaman tarihçilik üzerine düşünmek ve konuşmak tarihi olayları konuşmaktan daha önemli hale gelebilmektedir. Zira tarihi bilgiler, onları kaydeden tarihçinin kim olduğu, eserini hangi dönemde, hangi koşullarda ve hangi düşünsel zeminde yazdığı bilgisiyle birleşince yeni anlamlar kazanmaktadır. Bundan daha da önemlisi tarih olarak bildiklerimiz çoğunlukla tarihçinin “gördüğünü” ifade ettiğinden dolayı o bilginin mahiyeti de tarih yazıcılığı incelemeleri ile gözden geçirilebilmektedir.

20. yüzyılda bu yönde önemli bir ilgi gören Müslüman tarihçiliğini incelemek de pek çok esere konu olmuştur. Bunlardan bazıları Müslüman tarih yazıcılığının seyrini ilk dönemlerden başlayıp periyotlara ve coğrafyalara göre ya da tarihçilerin kökenlerine göre tasnif ederek aktarmaktadırlar. Bu tip eserlerin önde gelen örnekleri; Carl Brockelmann (ö. 1956), Şemsettin Günaltay (ö. 1961), Fuat Sezgin (ö. 2018), Şakir Mustafa (ö.1997) ve Ramazan Şeşen gibi müellifler tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan Brockelmann, Şakir Mustafa ve Şeşen’in çalışmaları İslam’ın ilk asırlarından 20. yüzyıla kadar Müslüman tarihçileri tanıtan en kapsamlı eserlerdir. Günaltay 17. yüzyıla kadar Müslüman tarihçiler arasından seçtiği örnekleri, Sezgin ise 5. asrın ortalarına kadar Müslüman tarih yazıcılığını ele almaktadır. Bu isimler tarihçilerin biyografileri ve eserlerine ilişkin teknik ve eleştirel değerlendirmeler içeren bir anlatım ortaya koymaktadırlar.¹ Bu örneklerin yanında Ayaz’ın kaleme aldığı *Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler*² gibi belirli dönemleri ve bölgeleri ele alan çalışmalar da zikredilebilir.

Müslüman tarih yazıcılığını saydığımız örneklerden başka bir şekilde, teorik ve problematik çerçevede ele alan metinler de bu alanın önemli eserleri olmuştur. F. Rosenthal (ö. 2003), Nabia Abbott (ö. 1981), Abdülaziz ed-Dûrî (ö. 2010), Tarif Khalidi, C. Robinson gibi isimler Müslüman tarih yazıcılığının temel problemlerini ve belirli kesitlerini, kaynaklarını, biçimlerini, ekollerini, temalarını ele alan eserlerle literatüre katkı sağlamışlardır. Bunların dışında P.M. Holt (ö. 2006) ve Bernard Lewis’nin (ö. 2018) derledikleri *Historians of The Middle East* kitabında 20. asırda yaşamış önemli araştırmacılar, Müslüman tarih yazıcılığını gerek klasik dönem gerekse de modern dönemi içerecek çok sayıda konu ile ele almaktadırlar. Saydığımız bu araştırmacılar Müslüman tarih yazıcılığını problemleri etrafında ele almışlardır ve bu yönüyle yukarıda zikrettiğimiz isimlerden farklı bir içerik sunmaktadırlar.³ Zikrettiğimiz isimler dışında pek çok tez ve makale gibi sayısız çalışmada Müslüman tarih yazıcılığı farklı dönemler, bölgeler ve isimler özelinde ele alınmıştır. Gerek problem odaklı tarihçilik incelemeleri gerekse de tarihçilerin biyografileri ve eserlerini konu alan incelemeler hacimli bir literatürü oluşturmaktadır. Bunların içinde son dönemlerde dikkati çeken bir proje ve çıktıları anmakta fayda vardır. Türkiye’de

¹ Kronolojik olarak ilk sırayı Brockelmann’ın ilk baskısı 1898-1902 yıllarında gerçekleşen *Geschichte der Arabischen Litteratur* adlı eseri almaktadır. Carl Brockelmann, *History of Arabic Written Tradition*, çev. Josep Lameer (Leiden/Boston: Brill, 1996). Ardından Günaltay’ın 1923’te kaleme aldığı *İslam’da Tarih ve Müverrihler* gelmektedir. M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları - Tarih ve Müverrihler-* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991). Bunları 1980’li yıllar ile 2000’ler arasında yazılmış diğerleri takip etmektedir: Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli vd. (İstanbul: İBTAV, 2020-2023); Şakir Mustafa, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-Müverrihûn* (Beyrut: Dârü’l-‘İlm Li’l-Melâ’în, 1983). Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Vakfı Yay., 1998). Bunlara ilave olarak *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri* serisi içinde basılan *Tarih* cildi de son dönem örneklerden birisi olarak zikredilebilir. Bkz. *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri 8 -Tarih-*, ed. Cahit Külekçi, (İstanbul: Mana Yay., 2012).

² Fatih Y. Ayaz, *Memlûkler’de Tarih ve Tarihçiler* (Ankara: TTK, 2020).

³ Franz Rosenthal 1952’de tarih yazıcılığının karakterini ve bazı Müslüman tarihçilerin tarih ilmi üzerine değerlendirmelerini konu alan eserini yayınladı. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography* (Leiden: Brill, 1968). Nabia Abbott ise 1957 yılında papirüsler üzerine yürüttüğü çalışmasının bir parçası olarak Müslüman tarih yazıcılığını da değerlendirdiği eserini yayınladı. Nabia Abbott, *Studies in Arabic Papyri I -Historical Texts-* (Chicago: The University of Chicago Press, 1957). Müslüman araştırmacılar içinde bu konuda en önde gelen isimlerden olan Abdülaziz ed-Dûrî ise Müslümanlarda tarih ilminin doğuşu ve ilk üç asırdaki gelişimini, ekollerini vb. konu alan kitabını 1960 yılında yayınlamıştır. Abdülaziz ed-Dûrî, *Neş’etü ‘ilmi’t-târih ‘inde’l-‘Arab* (Beyrut: Merkezi Dirâsâtü’l-Vahdeti’l-‘Arabî, 2007). Robinson ve Khalidi 21. asırda gördüğümüz telifler olarak tarih yazıcılığını teorik meseleler ekseninde ya da belirli temalar çerçevesinde kaleme almışlardır. Chase F. Robinson, *Islamic Historiography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period* (New York: Cambridge University Press, 1994). Lewis ve Holt’un editörlüğünde çıkan kitap Müslüman tarih yazıcılığını farklı problemleri, ekolleri, çeşitli dönemleri ve modern dönemdeki durumu itibarıyla ele alan çok sayıda makale içermektedir. Bu makaleler 20. asırda İslam tarihçiliği alanında kalem oynatmış birçok önemli ismi bir araya getirmektedir. *Historians of The Middle East*, ed. Bernard Lewis-P. M. Holt (Londra: Oxford University Press, 1962).

yürütülen bu proje; “Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik” üst başlığını taşıırken belirlenen on bölgede (İran, Mısır, Balkanlar, Hint Alt Kıtası, Mağrib ve Endülüs, Mâverâünnehir, Arabistan, Dicle ve Fırat, Anadolu, Bilâduşşam) tarihçiliğin izlerini İslam öncesinden başlayarak modern döneme kadar sürmeyi amaçlamaktadır.⁴ Bu projeye paralel olarak telif edilen ve ilgili havzalarda tarihçiliğin seyrini soruşturan makaleler de zikredilebilir.⁵

Bu literatür içinde Müslüman tarih yazıcılığının ekollerini, temsilcilerini, tarihsel gelişimini bulmak; modern döneme kadar örneklerini görmek mümkündür. Bu anlamıyla tek bir çalışmanın üzerinde yeterli soruşturmayı yürütmesi zor olan kapsamlı bir birikimle ile karşı karşıyayız.

Müslüman tarihçilerin eserlerinin neyi ele aldığı, nasıl bir arka plana sahip olduğu, hangi ekollerin olduğu ve dönemsel bazlı olarak hangi eğilimlerin eser tiplerinin şekillenmesinde belirleyici olduğu gibi meseleleri ele alan incelemeler tarih yazıcılığı alanında ağırlığı oluşturmaktadır. Bunun yanında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi biyografik düzeyde tarihçiliği konu alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bunların arasında klasik Müslüman tarih yazıcılığının dünya tarihçiliği içindeki yerine odaklanan bir perspektifle kaleme alınmış değerlendirmelerin sınırlı kaldığı görülmektedir. Denilebilir ki kim tarafından yapılsa yapılsın Müslüman tarih yazıcılığına ilişkin incelemeler içeriden, yalnızca kendisine odaklanarak kaleme alınmış görünmektedirler. Yukarıda saydığımız örneklerin pek çoğu bu minvalde çalışmalardır. Ancak bu ifademiz bir sınırlılık, işlevsizlik atfetmek anlamında ele alınmamalıdır. Zira ulaşılmak istenen düzey ne ise bunun temellerini bu tip çalışmalar oluşturacaktır. Müslüman tarihçilerin teliflerini ve bunun tarihsel seyrini genel bir bütünlük ya da yerel düzeyde takip edebilmenin yolu bu çalışmalardan geçmektedir.

Bununla beraber bizim çalışmamız dikkatini Müslüman tarih yazıcılığı birikiminin diğer tarihçilik gelenekleri ile kıyaslanması ve entelektüel derinliğinin nasıl görüldüğü meselesine odaklanmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz türde çalışmaların çokluğu karşısında tarih yazıcılığını ifade ettiğimiz gibi dışarıdan gören çalışmalar çok az görünmektedir. Dolayısıyla Müslüman tarih yazıcılığı birikiminin dışarıdan nasıl görüldüğü ve dünya tarihçiliğine nasıl bir katkı sunduğu belirsizliğini korumaktadır. Bu durum Müslüman tarihçiliğine ilişkin soruların, araştırma konularının da belirli bir kapsamı aşamaması şeklinde bir sonuç doğurmuştur.

Kimi araştırmacılar tarih yazıcılığını daha geniş bir okumanın parçası kılarak ya da tarihçilik birikimini bir bütün olarak ele almak suretiyle bu sınırlılığı aşabilmektedirler. Çalışmamızda bu tür araştırmalar arasından birkaçına değinip içlerinden önemli bir örnek üzerinde yoğunlaşmayı yol olarak benimsemekteyiz. Bu sayede Müslüman tarih yazıcılığını kendisiyle sınırlandırmanın dışına çıkmakla nasıl açılımlar yakalanabileceğinin bir örneğini ortaya koymayı hedefliyoruz.

Başlığı itibariyle Müslüman tarihçiliğini Batı tarihçiliği ile doğrudan kıyasladığı anlaşılan Bertold Spuler’in (ö. 1990) İslam ve Batı tarih yazıcılığını karşılaştırdığı çalışmasını ilk örnek olarak sunabiliriz. Bu çalışma bugünden bakıldığında oldukça erken bir örnek sayılabilir. Çalışmanın tercümesine eklenmiş editör notuna göre Spuler’in; Hamidullah (ö. 2002), Abbott, Dûrî gibi isimlerden çok önce, 1955 yılında, kaleme aldığı bu metinde güncelliğini yitirmiş bilgiler olsa da önemli bibliyografik notlar yer almaktadır.⁶ Spuler’in değerlendirmeleri günümüz tarih yazıcılığı birikimi için bahsettiğimiz yönde bir örnek teşkil ederken Batı ve Müslüman tecrübeleri arasında bilindik karşılaştırmalar yapmaktadır. Müslüman tarihçiler ile özellikle aydınlanma sonrası Batılı tarihçiler arasındaki tarihçiliğin kökenleri, temel konuları, biçimleri, kaynakları itibariyle sahip oldukları farklara ilişkin açıklamalar sınırlı bir örneklem üzerinden dini-seküler karşıtlığı baz alınarak oluşturulmuş görünmektedir. Bu karşıtlık Müslüman tarihçiliğinin genel olarak ancak sınırlı

⁴ Detaylı bilgi için bkz. İlmi Etüdler Derneği (İLEM), “Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik (MHTT)” (08.03.2025).

⁵ Bahis geçen projenin koordinatörlüğünü üstlenen Abdulkadir Macit’in ilgili havzalarda tarihçiliği ele aldığı makaleler önemli birer çıktı olarak karşımızda durmaktadır. Abdulkadir Macit ve Halil İbrahim Erol, “Mısır’da Tarih Yazıcılığı”, *İhya* 11/1 (2024); Abdulkadir Macit, “Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Teşekkül Dönemi (M. 7.-10. Yüzyıllar)”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (2024); Abdulkadir Macit, “Hint Alt Kıtası’nda Tarih Yazıcılığı”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (2024); Abdulkadir Macit, “An Assessment on Balkan Historiography”, *Journal of Balkan Studies* 5/1 (2025).

⁶ Bertold Spuler, “Islamic & Western Historiography”, çev. M.S. Khan, *Islamic Studies* 25/4 (1986), 417.

örnekler üzerinden incelenmesi ile ele alınmaktadır. Pek çok tarihçilik araştırmasında olduğu gibi Ya'kûbî (ö. 292/905), Taberî (ö. 310/923), Bîrûnî (ö. 453/1061), Reşîduddin Fazlullâh (ö. 718/1318), İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi sınırlı sayıda örneğe yaslanarak bir Müslüman tarihçilik analizi karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bu haliyle, Spuler Müslüman tarih yazıcılığını tarihçilik alanına taşımış olsa da çalışması sınırlı bir çerçevede kalmıştır denilebilir.

Konumuz çerçevesinde zikredebileceğimiz bir diğer örnek, Müslüman tarihçiliği dünya tarihçiliğinin diğer gelenekleri ile ele alan, Oxford University Press tarafından yayınlanan, *The Oxford History of Historical Writing* derlemesidir. Antik çağlardan günümüze uzanan araştırmaların yer aldığı bu derleme tarihçiliği; dünya ölçeğinde yaklaşık beş bin yıllık bir birikim olarak, dönemlere ve coğrafyalara bölünmüş bir şekilde sunmaktadır. Derlemenin ikinci cildinden itibaren Müslüman tarih yazıcılığına dair birçok konunun işlendiği, başından 20. yüzyıla kadar Müslümanların farklı coğrafyalardaki ve dönemlerdeki teliflerinin belirli başlıklar altında bağımsız araştırmacılar tarafından ele alındığı görülmektedir. İlk asırlarda yeknesak bir Müslüman tarihçilikten bahseden bölümler karşımıza çıkarken⁸ sonraki periyotlarda Müslüman dünyanın farklı bölgelerinin tarih yazıcılığı gelenekleri ayrı başlıklar altında incelenmektedir. Bununla beraber klasik dönemin incelendiği kısımda (2. cilt) farklı tarih yazıcılığı türleri baz alınarak karşılaştırmalı bir yaklaşımla Hristiyan ve İslam gelenekleri, Doğu ve Batı tarihçiliği birlikte ele alınmaktadır. Ancak Spuler'in çalışmasına benzer şekilde klasik dönem Müslüman tarihçiliğinin incelendiği kısımlarda örneklem sınırlı kalmış görünmektedir. Bu kısımlar incelendiğinde Batı ve Müslüman tarihçiliğinin iki ayrı dünya olarak görüldüğü ve kıyaslanırken aynı kategorilerde nasıl bir farklılığa ya da benzerliğe sahip oldukları gibi hususların ele alındığı görülmektedir.

Örnek verme gerekirse; kitapta evrensel tarih eserleri, yerel tarihler, kurum tarihleri, hanedan tarih yazıcılığı, inanç tarihi gibi tarihçilik biçimleri ile birlikte; Abbâsî ve Bizans saraylarının yapısı ve tarihçiliğe etkisinin konu alındığı bir bölüm de yer almaktadır. Coğrafi perspektif farkı,⁹ hükümdarların tarihçiliği desteklemesi,¹⁰ dini ve bilimsel açıklamalar itibarıyla epistemolojik ayrımların durumu¹¹ gibi çeşitli hususlardaki benzerlikler ve farklılıklar bu bölümlerde konu edinilmektedir. Bu kıyaslamaların arka planında, Spuler'in çalışmasına da atıfta bulunarak¹² yaklaşacak olursak, Batı tarihçiliğinin nasıl bilimsel bir hüviyet kazandığı ve Müslüman tarihçiliğinin -İslam'ın her konuda geri kalması gibi- nasıl dini/teolojik, hükümdarlık ekseninde kalakaldığı büyük sorusu yer almaktadır.

Tarih yazıcılığı araştırmalarında sınırlı bir yere sahip olan bu perspektifi kastettiğimiz ölçüde benimsemiş önemli çalışmalardan bir tanesi Toynbee'nin (ö. 1975) *A Study of History* isimli hacimli eseridir. Medeniyetin (civilisation) yolunu takip eden bu metinde yer yer Müslümanların tarihi de gündeme gelmekte ve insanlığın büyük medeniyet hikayesinde Toynbee bir noktada Müslüman tarihçilere güçlü bir atıfta bulunmaktadır. Müslüman dünyanın 13. yüzyılda yaşadığı krize değinen Toynbee bu dönemler de ortaya çıkmış dört tarihçinin; Atâ Melik Cüveynî -*Târîh-i Cihângüşâ*- (ö. 681/1283), İbnü't-Tıktakâ -*el-Fahri*- (ö. 709/1309'dan sonra), Reşîdüddin Fazlullâh -*Câmi'u't-Tevârîh*- ve İbn Haldûn'un -*Târîhu'l-İber*- eserlerinde bu krizi/-kendisinin ifadesiyle- çöküşü sorguladıklarını ya da ortaya çıkan yeni durumu anlamlandırmaya çalıştıklarını ifade etmektedir.¹³

⁷ Spuler, "Islamic & Western Historiography", 425, 439, 443.

⁸ Klasik dönemi konu alan iki bölümden ilki 8-10. yüzyıllar arasını konu alan Chase Robinson tarafından yazılmıştır. Chase Robinson, "Islamic Historical Writing, Eighth through the Tenth Centuries", *The Oxford History of Historical Writing*, ed. Sarah Foot-Chase F. Robinson (Oxford: Oxford University Press, 2012), 2/238-265. İkinci ise 11-15. yüzyıllar arasında Arapça ve Farsça tarih yazıcılığını ele alan Konrad Hirschler tarafından telif edilmiştir. Bu bölümler bahsini ettiğimiz şekliyle Müslüman tarihçiliği kendi içinde değerlendiren araştırmalardır. Konrad Hirschler, "Islam: The Arabic and Persian Traditions, Eleventh-Fifteenth Centuries", *The Oxford History of Historical Writing*, ed. Sarah Foot-Chase F. Robinson (Oxford: Oxford University Press, 2012), 2/267-285.

⁹ Andrew Marsham, "Universal Histories in Christendom and the Islamic Wisdom c.700-c.1400", *The Oxford History of Historical Writing*, ed. Sarah Foot-Chase F. Robinson (Oxford: Oxford University Press, 2012), 2/448.

¹⁰ Marsham, "Universal Histories in Christendom and the Islamic Wisdom c.700-c.1400", 2/454.

¹¹ Thomas Sizgorich, "Religious History", *The Oxford History of Historical Writing*, ed. Sarah Foot-Chase F. Robinson (Oxford: Oxford University Press, 2012), 2/609.

¹² Spuler, "Islamic & Western Historiography", 430-431.

¹³ Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (Londra: Oxford University Press, 1955), 10/87-88.

Bahsi geçen kriz ya da yeni durum Moğolların gelişi ile yaşanan büyük çöküş ve sonrasında ortaya çıkan dünyayı ifade etmektedir. İbnü't-Tıktakā ve İbn Haldûn'un eserlerinin bu kriz sorgusunu gerçekleştirdiğini ifade eden Toynbee,¹⁴ Reşîdüddin'in ise Moğolların fetihlerle birleştirdikleri yeni dünyayı tanımlamaya çalıştığını ve bu yönüyle meşhur Grek tarihçi Herodot'a benzediğini ifade etmektedir.¹⁵ İbnü't-Tıktakā'nın tarih eserinin ise katillerin maktûl hakkındaki merakını gidermek için kaleme alındığını ifade eden Toynbee, onun sorularını Yahudi tarihçi Josephus'un (ö. 100) soruları ile benzer görmektedir.¹⁶

Toynbee'nin tarihçilerin ilhamı başlığı altında konu edindiği bu meseleler Müslüman tarihçiliğin kendi içinden değil dünya tarihinin ve tarihçiliğinin bir parçası olarak ele alındığında nasıl bir derinlik kazanacağını örneğidir. İlgili tarihçilerin Toynbee'nin kurduğu büyük medeniyet hikayesinde kazandıkları rol; onlar üzerinden 13-14. yüzyılların bir kriz ve geçiş dönemi olarak okunması ötesinde rivayet dizgileri ya da yorumsuz anlatımlar olarak algılanabilecek metinlerin aslında derinde bir sorgu zemini olduklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Toynbee'nin kısa ve dar bir örnekleme gerçekleştirdiği bu açılım çalışmamızın problematiğini destekleyici bir temsili arz etmektedir. Toynbee'nin bu güçlü örnekliliği ne yazık ki klasik dönemden sınırlı bir kesiti ele almaktadır. Buna karşın bahsettiğimiz perspektifin tarihçiliğe yaklaşımda nasıl bir derinlik kazandırdığını güçlü bir şekilde yansıtmaktadır.

Klasik Müslüman tarihçiliğinin insanlık birikimi içindeki yeri ve dünya tarihçiliği karşısındaki konumuna dair değerlendirmeler bulabileceğimiz bir diğer eser George Sarton'un *Introduction to History of Science (Bilim Tarihine Giriş)* kitabıdır. İlk cildi 1927'de tamamlanan kitabın yayınlanmış son cildi 1947 yılında tamamlanmıştır. Kitap milattan önce 9. asırdan başlayarak miladi 15. yüzyıla kadar gelen dönemde bilim tarihini, çok sayıda bilimsel disiplinin dönemsel ve coğrafi gelişimini takip ederek ele almaktadır. Sarton çalışmasında tarih yazıcılığını da konu edinmiş ve miladi 9. asırdan başlayarak kitabın sonuna kadar Müslüman tarihçileri de ele almıştır.

Kitabın konsepti gereği Müslüman tarihçiler, ilgili dönemdeki farklı tarih yazıcılığı gelenekleri ile ortak bir başlık altında yer almaktadırlar. Sarton; Latin, Bizans, Süryani, Müslüman, Hint, Çin, Japon tarihçilik gelenekleri yanında ilerleyen asırlarda İngiliz, Fransız, Alman vb. tarih geleneklerini de konu başlığı haline getirmektedir. Yukarıda ifade edildiği biçimiyle Müslüman tarihçiliğinin diğer tarihçilik gelenekleriyle birlikte sunulduğu ve okuyucuya kıyaslama yapılması imkanının verildiği bir zemini bu eserde bulmak mümkündür. Klasik dönem boyunca yaklaşık 100 tarihçi ve eserleri ile önemli bir örneklem görülebiliyorken Sarton'un özellikle belirli tarihçiler hakkındaki değerlendirmeleri onları dünya tarihçiliği içine yerleştiren önemli bir sunum oluşturmaktadır. Bununla beraber çalışmanın sunduğu perspektifi önemli kılan bir diğer boyutu ise Sarton'un bilim tarihçiliği yaklaşımıdır.

Çalışmamızda yürüteceğimiz inceleme için öncelikle Sarton'un bilim tarihçiliğini ve literatürdeki yerini ele alacağız. Ardından dünya tarihçiliği içinde klasik dönem Müslüman tarihçilerin konumuna ilişkin örneklerini gözden geçireceğiz. Son olarak klasik dönemin sonlarına doğru yoğunlaşan örnekleri ile Müslüman tarihçilerin tarih birikimine katkılarını bakacağız. Bu sayede çalışmamızın ele aldığı problemi bu örneklikler üzerinden cevaplandırmayı deneyeceğiz.

1. George Sarton'un Tarih Yazıcılığına Yaklaşımı ve Literatürdeki Yeri

Sarton'un bilim tarihçiliğini değerlendirmeye kitabının yapısı hakkında bazı ilave bilgiler kaydederek başlayabiliriz. Öncelikle Sarton bilimin branşlarını oluşturan çok sayıda alanı (fizik, felsefe, astronomi, kimya, coğrafya, matematik, tıp, tarih yazıcılığı, filoloji, sosyoloji, hukuk vb.) kronolojiye göre incelemektedir. Belirlediği periyotlar içinde bu branşlara ayrı başlıklar açmakta ve bu başlıklar altında ilgili alanın temsilcilerini, doğudan batıya; Yunan, Latin (zaman ilerledikçe Fransız, İngiliz, İtalyan, İspanyol vb. şeklinde ayıracak), Bizans, Yahudi, Süryani, Müslüman, Hint, Çin ve Japon coğrafyalarını ele almaktadır. Sarton bilim tarihini okuyucusuna çok geniş bir kültürel zeminde, Quintern'in ifadesiyle kültürlerarası bir

¹⁴ Toynbee, *A Study of History*, 10/84-85.

¹⁵ Toynbee, *A Study of History*, 10/87-88.

¹⁶ Toynbee, *A Study of History*, 10/66-67.

tarihsel yaklaşımla sunmaktadır.¹⁷ Sartón'u öncelikli bir örnek olarak ele almayı uygun hale getiren önemli yönü de çalışmasında benimsediği tutumdur. Salamache'in söylediği biçimiyle ideolojik yaklaşımdan ve "oryantalist pratikten" uzak olmak vasfına sahiptir.¹⁸ Bu durumun açıklayıcı bir ifadesi olarak yine Quintern'e atıf yapacak olursak Sartón Avrupa merkezci dönemlendirme modellerinden uzak duran bir tarih soruşturması yürütmektedir.¹⁹ Bunun yanında Müslümanların ilim tarihini ele alan en kapsamlı çalışmanın müellifi Fuat Sezgin'in değerlendirmeleri de benzer bir şahitliği içermektedir. Sartón'un Müslümanların mirasını adil ve Avrupa merkezcilik anlayışından uzak ele aldığını Sezgin'in kaleminden okumak mümkündür.²⁰

Müslüman tarihçiliğini değerlendirmek için dengeli bir kaynak olduğunu bu şahitliklerden hareketle söyleyebileceğimiz Sartón'un "tarihe" yaklaşımı da dikkat çekicidir. Tarih bir bilim midir sorusunu soran Sartón, tarihin bir sanat olarak görülebileceğini ancak bilimsel tekniklerin uygulandığını ifade etmektedir. Ona göre insan bilgisinin ilerleyişi konu edinilirken geçmişe dair bilgi de dikkate alınmalıdır.²¹

Müslüman tarihçiler kitapta miladi 8. asrın ikinci yarısından itibaren görünmektedirler. Sartón buradan itibaren kitabının sonuna kadar Historiography (Tarih Yazıcılığı) bölümünün içinde bir Müslüman/Muslim başlığı açmaktadır. Bu başlık kitapta görüldüğü ilk bölümlerde sadece "Muslim" şeklinde tek parçadan oluşmaktadır. Müslüman tarihçiliği kitapta 12. asırdan itibaren batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Endülüs ve Mağrib tarihçileri "Batı" başlığı altında, diğerleri de "Doğu" başlığı altında incelenmektedir. Batı ve doğu ayrımına 13. asırdan itibaren Farsça (Persian) tarih çalışmalarını içeren üçüncü bir kategori eklenmektedir. Sartón, 14. asrın ilk yarısından itibaren doğu-batı ayrımı yerine daha küçük coğrafi birimler üzerinden bir tasnif gerçekleştirmektedir. Burada tarihçiler şehirlere/bölgelere göre tasnif edilmektedirler: Gırnata, Tunus, Cezayir, Yemen, Arabistan, Memlük, Irak ve İran. Kitabın ele aldığı son periyot olan 14. asrın ikinci yarısında da bu tasnife sadık kalan Sartón'un ilave olarak Türk kökenli tarihçileri "Turkey" başlığı ile Müslüman tarihçiler kısmına eklemektedir.

Böylece altı buçuk asırlık bir dönemi kapsayan ve yüzden fazla Müslüman tarihçinin zikredildiği bir tablo içinde Müslüman tarih yazıcılığının kronolojik ve coğrafi bir şekilde tasnif edilmiş sunumu ortaya çıkmaktadır. Bir araştırmacı, belli bir dönemde ve coğrafyada hangi tarihçilerin yaşadığını ve ne tür eserler kaleme alındığını bu kitaptan genel hatlarıyla görebilir; ayrıca dönemin karakteristik tarihçilik örneklerini de tespit edebilir. Ayrıca ilgili dönem ve coğrafyada ortaya çıkan belirgin tarihçilik örneklerini saptayabilir. Kitap bu yönüyle mevcut literatürde Brockelmann, Günaltay, Şeşen ve Şakir Mustafa'nın eserleri ile aynı kategoride yer almaktadır.²²

Öncülü olan ve kaynak olarak da kullandığı Brockelmann'ın; *Geschichte der Arabischen Litteratur* kitabına baktığımızda Müslüman tarihçileri her ne kadar çok geniş bir zaman aralığında konu edinmiş olsa da değerlendirmelerinin bir tarih yazıcılığı perspektifi geliştirmeye yeterli olmadığını ifade edebiliriz. Brockelmann, belirli periyotlara ve her bir periyotta coğrafi bölgelere göre tasnif ettiği anlatımı içinde tarih

¹⁷ Detlev Quintern, "Fuat Sezgin and The Re-writing of The History of Geography", *Erdem* 77 (2019), 6.

¹⁸ Zaimche, "The Islamic Historical Literature", *Muslim Heritage* (Erişim 11 Eylül 2024).

¹⁹ Quintern bu hususu açıklarken Sartón'un Rönesans ile antik dönem arasında var olduğu düşünülen büyük boşluğu kabul etmediğini ve bugünün biliminin temellerinde Bağdat'ta 8. yüzyılda gelişen deney ruhunun yattığını ifade ettiğine değinmektedir. Quintern, "Fuat Sezgin and The Re-writing of The History of Geography", 8. Nitekim Sartón Arapçayı Batı bilim tarihi için bile zorunlu bir dil olarak görmekte ve kimi Latince metinlerin Arapça metinlerden daha az Batılı olduğunu ifade etmektedir. Buna ilaveten Müslümanların bilim tarihinde sadece mütercimlik yapmadıklarını bilimi canlandırdıklarını ve zenginleştirdiklerini ifade etmektedir. George Sartón, *Introduction to the History of Science* (Washington: Carnegie Institution of Washington, 1947), 3.1/20-21.

²⁰ Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, çev. Ersel Kayaoğlu (İstanbul: İBTAV, 2022), 4/114; Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, çev. Gökhan Yücel (İstanbul: İBTAV, 2023), 13/4.

²¹ George Sartón, "A History of Muslim Historiography by Franz Rosenthal", *Isis* 44/1 (1953), 79.

²² Bu eserlerden içerdiği tarihçi sayısı itibarıyla en kapsamlı olanı Brockelmann'ın *GAS*'ıdır. İlk dönemlerden 19. asra kadar Müslüman tarihçilere ilişkin kısımlar bulmak mümkündür. Şeşen ve Şakir ise hicri ilk bin yılı kapsayan hacimli çalışma örnekleri ortaya koymuşlardır. Sartón bunların arasında zaman itibarıyla daha kısıtlı bir aralığı ele alsada da konu edindiği dönem itibarıyla zikrettiği tarihçi sayısı az değildir.

yazıcılığını bir başlık olarak takdim etse de literatürün gelişimi ve tarihsel zemini hakkında sınırlı bilgiler vermektedir.²³

Brockelmann'ın bir Müslüman literatür tarihi kaleme alması hasebiyle tarih yazıcılığına yer vermesi olağandır. Ancak bilim tarihi başlığını taşıyan ve İslam özelinde yazılmamış kitaplarda, değil Müslüman tarihçilere genel olarak tarih yazıcılığına dahi yer verildiğini görmek mümkün değildir.²⁴ Bilim tarihi Müslümanlar özelinde yazıldığında ise bu durum farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Fuat Sezgin'in *Arap-İslam Bilim Tarihi* kitabına baktığımızda Müslüman tarih literatürünün *takriben hicri 430 yılına kadar* konu edinildiği görülmektedir.²⁵

Sarton'la ilgili, onu bugün hala inceleme konusu kılacak bir diğer durum Müslüman tarih yazıcılığına ilişkin eserlerde dikkate alınmamış olmasıdır. Bunu Rosenthal, Şakir Mustafa, Şeşen ve C. Robinson'un kitaplarında fark etmek mümkündür. Her biri doğrudan "Müslüman tarih yazıcılığı" başlık olarak kullanan ve konuyu müstakil bir eserde ele alan müelliflerdir. Bu durum belirli açılardan dikkat çekici detaylar barındırmaktadır. Bu detaylar Sarton'un görmezden gelinebilir bir isim olup olamayacağını yeniden düşünmeye davet etmektedir.

Örneğin Rosenthal'in 1952 yılında yayınlanan *A History of Muslim Historiography* adlı eserine Sarton aynı yıl bir değerlendirme yazmış ve onun kitaptaki bazı tercihlerine önemli eleştiriler yöneltmiştir.²⁶ Fakat Rosenthal'in kitabın 1968'deki yeni baskısına yazdığı önsözde Sarton'a ve eleştirisine yer vermediği görülmektedir.²⁷ Sarton'un değerlendirmeleri Müslüman tarihçiliği hakkında ciddi bir yöntem ve perspektif eleştirisi taşıırken Rosenthal karşısında farklı bir tarih yazıcılığı incelemesi teklif etmektedir. Detaylarını ilerleyen kısımlarda ele alacağımız bu eleştirilerin Rosenthal tarafından görülmemesi dikkat çekmektedir.²⁸

Şeşen'in kitabında da Sarton'un incelediği tarihçiler ele alınsa da onun kitabının kaynak olarak kullanılmaması söz konusudur. Şeşen'in Sarton'un çalışmasına kaynaklık değeri atfetmemesi ya da onu görmemiş olması mümkündür. Zira başlığı bilim tarihi olan bir kitabın Müslüman tarih yazıcılığını konu edinmeyeceği, edinse de bunun çok sınırlı kalabileceği ilk etapta iddia edilebilir. Ancak kendisinin 1993 yılında *İslam Ansiklopedisi*'nde yazdığı bir maddede Sarton'a müracaat ettiği görülmektedir.²⁹ Bunun yanında Sarton'u görmemek suretiyle bazı Müslüman tarihçilere ilişkin kimi önemli detayların Şeşen'in kitabında (aşağıda örnekleri görüleceği üzere) eksik kaldığını söylemek de mümkündür.

2. Klasik Dönem Müslüman Tarihçilerin Dünya Tarihçiliğindeki Yeri

Sarton kitabında tarih yazıcılığını her periyotta diğer bilim dallarını ele aldığı gibi müstakil bir başlık altında (Historiography) konu edinmektedir. İlgili periyotta bu başlığa sıra geldiğinde tarihçileri; coğrafyalarına, kültürel zeminlerine göre batıdan doğuya sıralayarak zikretmektedir. Her bir tarihçiye ilişkin kısım tarihçinin biyografisine, kendisini kitaba konu eden eserinin içeriğine ve son olarak da ilgili eserin yazma, baskı ve edisyon kritiğine ilişkin bilgilerin sunumundan oluşmaktadır. Fakat kimi örneklerde Sarton, ele aldığı kişinin hayatına ve bilimsel yönüne ilişkin nadiren de olsa farklı fasıllar açabilmektedir. Sarton'un eserinde ortaya çıkan bu tablo içinde sadece biyografiler ve eserlere ilişkin teknik analizler değil

²³ Brockelmann Müslüman yazın tarihini bütün tarihi belirleyen önemli olayları baz alarak dönemlendirirken belirli noktalarda tarih yazıcılığı hakkında sınırlı değerlendirmeler yapmaktadır. Fakat eser türlerinin tasnifi bağlamında Sarton'da görülmecek derecede çeşitli ve kapsamlı bir tablo sunmaktadır. Bunun yanında eserlerin niteliği hakkında da ilgili müellifi incelerken kısa değerlendirmeler sunmaktadır. Ancak bunların Sarton'un ilerleyen sayfalarda inceleyeceğimiz değerlendirmeleri ayarında bir tarih yazıcılığı perspektifi sunmadığı görülmektedir. Örnek olarak bakınız; Brockelmann, *History of Arabic Written Tradition*, 1/333, 2/174.

²⁴ Örnek olarak bkz. Yavuz Unat- Hüseyin Gazi Topdemir, *Bilim Tarihi* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014).

²⁵ Fuat Sezgin'in kapsamlı *Arap-İslam Bilimleri Tarihi* eseri içinde İslamî ilimler ve Müslüman tarihçiliği birinci ciltte yer almakta ve tarih yazıcılığı, Sezgin'in ilk dönemlerin yazılı kaynaklarına ilişkin tezi ve ilgisi nedeniyle olsa gerek, ilk dönemlerle sınırlı kalmaktadır. Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: İBTAV, 2020), 1/227-376.

²⁶ Sarton, "A History of Muslim Historiography by Franz Rosenthal", 78-79.

²⁷ Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, V-VII.

²⁸ Rosenthal'in George Sarton ve çalışmaları hakkında bilgi sahibi olabileceğini rahatlıkla ifade edebiliriz. En azından kendisinin 1950 yılında, kurucusu Sarton olan ve onun bilim tarihi araştırmaları çalışmalarının bir mecrası olarak görebileceğimiz *Osiris* dergisinde makale yayınladığını görebiliyoruz. Rosenthal, "Al-Asṭurlâbî and as-Samaw'al on Scientific Progress" *Osiris* 9 (1950), 555-564.

²⁹ Şeşen, "Câmiu't-Tevârîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/134.

ayrıca Müslüman tarihçiliğinin farklı boyutlarına ilişkin değerlendirmeler de yer almaktadır. Bu değerlendirmeler Sarton'un Müslüman tarihçiliği açısından bir perspektif ve tartışma alanı açmasını sağlamaktadır.

Bunların başında Müslüman tarihçilerin dünya tarihçiliği içindeki yerine ilişkin değerlendirmeleri gelmektedir. Söz gelimi Sarton 9. yüzyıl söz konusu olduğunda dönemin en önemli tarih metnlerinin Müslümanlar tarafından telif edildiğini ifade etmektedir.³⁰ Başka bir örnek olarak Sarton'un İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) hakkındaki döneminin en önemli Arap tarihçisi olmasının yanında orta çağların en iyi tarihçilerinden birisi olduğu değerlendirmesini sunabiliriz.³¹ Buna İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1201) ve İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi isimler için de benzer değerlendirmeleri eklenebilir.³²

Sarton için Müslüman tarihçilerden kimisi ise insanlığın bilim tarihinin bazı dönemlerine isimleri verilecek kadar kıymetlidirler. Bunlardan ilki Mes'ûdî'dir (ö. 345/956) ve 10. asrın ilk yarısı kitapta "Mes'ûdî Çağı" olarak isimlendirilir.³³ Birûnî 11. asrın ilk yarısı ve İbn Haldûn da 14. asrın ikinci yarısına isimleri verilen diğer iki Müslüman tarihçidir. Sarton'un eserinde yansıttığı üzere insanoğlunun bilginin ilerlemesi serencamında bu isimler bir devre isimleri verilecek kadar kıymetli eserler üretmişlerdir.

Diğer taraftan Sarton tarihte farklı kimliklerle ön plana çıkmış isimlerin tarihçilik yönlerine işaret ederek onları Müslüman tarihçiler arasında saymaktadır. Bunların arasında Şehristânî (ö. 548/1153), Muhyiddin İbnü'l-'Arabî (638/1240) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi isimler bulunmaktadır.³⁴ Bunlara Hristiyan kökenli tarihçilerin Müslüman tarihçiliğinin bir parçası olarak sayılmaları da eklenmektedir. Örnek olarak zikredebileceğimiz İbnü'r-Râhib (ö. 1295) ve İbnü'l-'Amîd el-Mekîn (ö. 672/1273) gibi isimler Şeşen gibi yazarlar tarafından da anılmaktadırlar. Ancak Sarton'un yaklaşımı sınırlar hakkında bir tartışma alanı açmaktadır. Neden bu gibi isimleri Müslüman tarihçilerle birlikte ele aldığını

³⁰ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/588.

³¹ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/527, 682. İbnü'l-Esîr hakkındaki bu değerlendirmesine bir karşılaştırma ile göz atabiliriz. Büyükyılmaz tarafından hazırlanan İbnü'l-Esîr'in tarihçiliğini ele alan tez çalışmasında bu tarihçiye oryantalistlerin yaklaşımı 19. yüzyıl ve öncesi baz alınarak değerlendirilmiş görülmektedir. Yusuf Büyükyılmaz, *İbnü'l-Esîr (555-630/1161-1233): Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 104. Sarton dikkate alındığında Batılı ya da oryantalist yaklaşım için 20. yüzyıla da bir pencere açılacak ve orta çağların en iyi tarihçilerinden biri olması gündeme getirilebilecekti. Bu da onun tarihçiliğinin mahiyeti hakkında daha farklı analizlere kapı açabilecekti.

³² Buna verebileceğimiz en önemli örnek İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'idir. Sarton bu kitabın değerini anlatırken okuyucusunu şayet antik dünyada bu şekilde biyografik notlar içeren bir eser yazılmış olsaydı İskenderiye ve Pergamon (Bergama) kütüphanelerinde kaybolan birikim hakkında nasıl bir bilgiye vakıf olabileceğini düşünmeye sevk etmektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/622. Bir diğer örnek Endüslü bilgin Ebû Bekir Ahmed Muhammed er-Râzî'dir. Sarton eserinin Arapçası kayıp olan er-Râzî'nin eserinin bugüne Portekizce çevirisi ile ulaştığını belirttikten sonra İspanyolların onun için "El cronista por excelencia/muhteşem tarihçi" dediklerini aktarmaktadır. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/643. Bir dönemde var olan tarihçiliğin panoramasını görmek de mümkündür. Bunun için 12. yüzyılın ikinci yarısına bakabiliriz. Sarton yerel tarihçiliğin ve otobiyografinin belirgin örneklerini sıralamakta ve ağırlığın daha çok biyografik yazına kaydığını ifade etmektedir. Bunun yanında İbnü'l-Cevzî'nin eserini dönemin nadir evrensel tarihçilik örneği olarak sunmaktadır. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.1/312. Benzer bir yorumu 13. yüzyılın ikinci yarısında da görüyoruz. Bu çağda doğu Müslümanlarının Arapça yazan iki Hristiyan da dahil olmak üzere Arapça ve Farsça yazan tarihçiler yetiştirdiğini ve bunların dönemin diğer tarihçilerinden daha önde olduğunu vurguluyor. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/796. Bunun bir başka örneği biyografi tipi eserlerin en bilineni olduğunu ifade ettiği *Vefeyâtü'l-A'yân* ve müellifi İbn Hallikân hakkındadır. İbn Hallikân'ın biyografi yazarlığı ile meşhur James Boswell'e (ö. 1795) benzetildiğini (Doğu'nun Boswell'i) ancak bunun bir hata olduğunu söylerken *Vefeyât*'ın eşsiz olduğunu vurgulamaktadır. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/796, 1120.

³³ Sarton'a göre Mes'ûdî tüm zamanların en önemli gezgini ve coğrafyacılarından birisidir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/622. Bu yorumla onun Mes'ûdî'ye gösterdiği teveccüh Sezgin tarafından dahi abartılı bulunmaktadır. Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, çev. Hakan Alaycı (İstanbul: İBTAV, 2023), 14/188.

³⁴ Buna örnek verilebilecek en önemli isim Şehristânî'dir. Bugün *el-Milel ve'n-nihâl* daha çok dinler tarihi ve mezhepler tarihi metni olarak algılanıyor. Nitekim Şeşen'in kitabında Şehristânî atıfları olsa da bir tarihçi olarak incelendiğini göremiyoruz. Buna karşın Sarton onu 12. asrın ilk yarısındaki en önemli tarih metni olarak nitelendirmektedir. Hatta onun kitabı ve İbn Hazm'ın aynı konudaki kitabını herhangi bir dilde kaleme alınmış ilk dinler tarihi kitabı olarak nitelendirmektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.1/137, 249. Bir diğer örnek olarak Fahreddin Râzî'yi zikredebiliriz. Kelam ve tefsir alanında daha çok ismi anılan Fahreddin Râzî'nin Hulefâ-i Râşidîn dönemini incelediği *Târihü'd-Düvel* isimli çalışmasını Sarton'un metninde görebiliyoruz. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.1/364. Bir diğer isim de İbnü'l-'Arabî'dir. Sarton, İbnü'l-'Arabî'nin *ed-Dürretü'l-fâhîra* isimli biyografik eserini 13. asrın ilk yarısının tarihçilik örnekleri arasında saymaktadır. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/527. Başka bir yerde Fahreddin Râzî tarihçiliğinin Cüveynî'nin *Cihângüşâ's*ına kaynaklık ettiğini de görüyoruz. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/1124. Sarton, İbnü'l-'Arabî'nin bu kitabıyla yozlaşmış Doğu karşısında kendi yetiştirdiği batı İslam memleketlerindeki çevresinin faziletini anlattığını ifade etmektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 12.2/597.

ifade ederken, anlattıkları tarihi vakaların yanında Arap dilinde yazmalarını ve Müslüman tarihçilerin üslubunu kullanmalarını gerekçe göstermektedir. Ona göre New York'ta yaşayan bir Suriyelinin İngilizce yazarak o dünyanın bir parçası olması gibi Arapça yazan bu gibi Hristiyan tarihçiler de Müslüman tarih yazıcılığının bir parçası olarak görülmelidir.³⁵

Görüleceği üzere tarih yazıcılığını bilim tarihinin bir parçası kabul eden bir yaklaşımla biçimlenmiş sunumu içinde Sarton, Müslüman tarihçinin kimliği, dünya tarihçiliği içindeki yeri gibi hususları içeren geniş bir tablo ortaya koymaktadır. Bunlara Müslüman tarihçiliğinin belirli dönemlerde ve coğrafyalarda ortaya çıkan karakteri gibi değerlendirmelerinin³⁶ yanı sıra tarih eserlerinin kaynaklık değeri,³⁷ metinlerarasılıkları ya da birbirinin devamı olmaları hakkındaki tespitleri³⁸ de eklemek mümkündür.

3. Müslümanlar Tarihçilerin Tarih Düşüncesine Katkısı

Çalışmamızın bu bölümüne Sarton'un Müslüman tarihçiliğe bakışta Rosenthal'e yönelttiği bir eleştirisini gözden geçirerek başlayacağız. Müslümanların "tarihçiliğin" kendisi hakkındaki değerlendirmeleri bağlamında yürüyecek bu tartışma Sarton'un teknik bir incelemenin yanı sıra bilim tarihçiliği perspektifinden bakarak Müslüman tarih yazıcılığına belirli açılımlar getirdiğini ortaya koyacaktır. Bununla beraber Rosenthal'e yönelttiği eleştirisinin ardından 13-14. yüzyılın bir kısım Müslüman tarihçileri bağlamındaki değerlendirmelerini ele alarak konunun dünya tarihçiliği mecrasını takip etmeye devam edeceğiz.

Yukarıda kısaca işaret edilen eleştiri Sarton'un, Rosenthal'in kitabına yazdığı değerlendirmede görülmektedir. Rosenthal kitabının ikinci kısmında seçmiş olduğu Müslüman müelliflerin tarihçilik hakkındaki değerlendirmelerini ele almaktadır. Bunlar el-İcî (ö. 756/1355), Kâfiyeci (ö. 879/1474), Şemseddin Sehâvî (ö. 902/1497) ve Taşköprüzâdedir (ö. 968/1561). Sarton'un eleştirisi ise bu değerlendirmeler hakkındadır. Ona göre Rosenthal Müslümanların tarihçilik hakkındaki görüşlerini konu edinirken önemli kitapları gözden kaçırmıştır. Safedî'yi (ö. 764/1363) konu edinen Sarton, Rosenthal'in önemli tarihçilere sadece değinip geçmesini eleştiriyor. Kendi kitabında da verdiği önemi gösteren Sarton Safedî ile Rosenthal'in eserinde önemli bir yer ayırdığı Sehâvî'yi kıyaslıyor. Sehâvî Rosenthal açısından, eseri *el-İ'lâm*'da tarihçiliği tartışması hasebiyle önem kazanırken Sarton da aynı sebeple Safedî'yi ön plana çıkarmaktadır. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'taki tarihçilik hakkındaki değerlendirmeleri ele alan Sarton burada filolojik yaklaşımın öne çıktığını ve teolojik bir çerçeve sunan Sehâvî karşısında bunun daha bilimsel

³⁵ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/796-797.

³⁶ Müslüman tarihçiliğinin doğası hakkında dikkat çekici bir değerlendirmede Sarton, 12. asrın ikinci yarısında Batı'daki tarihçi sayısının doğudaki tarihçi sayısından düşük olmasını siyasi koşullarla ilişkilendiriyor. Ona göre Mağrib ve Endülüs'te tek bir hanedan (Muvahhidler) hüküm sürerken, doğuda 11 hanedan vardı ve bunlar arasındaki rekabet havası tarih yazıcılığının da zenginleşmesine katkı sağladı. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.1/311. Bir başka dikkat çekici tespiti 14. yüzyıl özelinde Mağribli tarihçilerin hayatlarından hareketle Müslüman doğu ve batı ayrımının anlamlı olmadığına ilişkin değerlendirmesidir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/307. *Târih-i Vassafı* incelerken bu kitabın bilgi açısından iyi olduğunu ancak kompozisyonunun kötü olduğunu ve üslubunun da yine kötü olduğunu ifade etmektedir. Sarton bu tespitini Farsça tarih kitaplarında Vassaf'ın tarzının sürdürüldüğü şeklinde devam ettirmektedir. Sarton *Introduction to the History of Science*, 3.1/977.

³⁷ Sarton, Haşhaşiler önemli bir kaynak olarak gördüğü için Cüveynî'nin Moğol coğrafyasını gören ender Müslüman tarihçi olduğunu vurgulamaktadır. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/1124. Moğollar için diğer eserlerin yanında Minhâc-ı Sirâc'ın *Tabâkât-ı Nâsirî* kitabının (Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/1123), Kurtuba Emevîleri için İbn İzzârî'nin (Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/1118-1119) önemli olduğu gibi örnekler zikredilebilir. Çin'de İslam, İsmâillilere dair karmaşık meseleler gibi konular için Reşîdüddin Fazlullâh'ın *Câmî'u't-Tevârih*'ini kullanabileceğimizi ifade etmektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/971. İbnü'l-Fuvâtî'nin aktardığı anekdotlar ile Hülâgü döneminden (1256-1265) başlayarak Moğol vahşetinin zamanla nasıl yumuşadığını takip edebileceğimiz bir kaynak olduğu değerlendirmesi de bir diğer örnektir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/968.

³⁸ El-İzzârî el-Merrâkûşî'nin (ö. 712/1312'den sonra) 'Arîb b. Sa'd'ın (ö. 369/979-80) eserini, (Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/680), İbn Ebi Usaybia'nın İbn Cülcül'ün (ö. 384/994) kitabını (Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/682) kaynak olarak kullandıkları Sarton'un değerlendirmelerinde görülmektedir. Yine Sarton, es-Sem'ânî'nin (ö. 1166) *Kitâbü'l-Ensâb*'ının Mâverâünnehir, Orta Asya ve bugünkü İran'da yaşamış ulema için önemli bir ve kimi hususlarda tek kaynak olduğunu ve İbnü'l-Esir'in *Lubâb*'ı ve Suyûtî'nin *Lubbu'l-Lubâb*'ında bugüne taşındığını ifade etmektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/1119. Bir başka örnek İbn Hallikân'ın eserinin 14. yüzyıl tarihçileri Fazlullâh b. Ebi'l-Fahr el-Muvaffak İbnü's-Sukâî (ö. 726/1326) ve Muhammed b. Şakir el-Kütübî (ö. 764/1363) tarafından devam ettirilmesidir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/308.

olduğunu ifade etmektedir. Bununla kendisinden bir yüzyıl sonra gelen Sehâvî'ye göre çok daha ileride olduğunu ifade etmektedir.³⁹

Sarton'un Rosenthal'e bir diğer eleştirisi eserinde; İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'i, Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) *Tabakât*'ı, el-Kiftî'nin (ö. 646/1248) *İhbârü'l-ulemâ*'sı ve İbn Ebû Usaybi'a'nın (ö. 668/1269) *Uyûnü'l-enbâ*'sı gibi eserleri görmemesidir. Sarton'a göre bu eserler anıtsaldır ve Latin dünyasında benzerleri yoktur. Ayrıca bunların neden Hristiyan dünyada değil de Müslüman dünyada ortaya çıktığını sorması gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Burada tarihçiliğe hangi zeminde bakıldığının beraberinde hangi konuları önümüze getirdiğinin bir örneğini görebiliyoruz. Sarton'un inşa ettiği bilim tarihçiliği nosyonunun; var olan eserlerin kendi dönemlerinin dünyasında neye tekabül ettiğinin soruşturulduğu, değerlerinin diğer tarihsel zeminlerde ortaya çıkanlarla kıyas ederek belirlendiği bir tablo halinde ortaya koyduğunu ifade edebiliriz.

Safedî'nin Sarton için son derece önemli bir isim oluşunu *Introduction to History of Science* kitabındaki ilgili bölümden de görebiliyoruz. Safedî'nin eseri *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'a verdiği değer onu neredeyse Sarton'un zihnindeki Müslüman tarih yazıcılığı dünyasının merkezine oturttuğunu göstermektedir. Sarton bu eseri "İslam'ın ulusal biyografisi"⁴¹ olarak tercüme edilebilecek bir ifadeyle isimlendirmektedir. Sarton, Safedî'nin kitabın mukaddimesinde giriştiği tarihçilik hakkındaki analizlerine büyük önem atfetmektedir. Ona göre Safedî'nin tarihçiliğe dair tespitleri türünün dünya tarihindeki ilk örnekleridir.⁴² Dikkat çekici husus onun tarihçilik hakkındaki beyanlarının Ayaz'ın ve Şeşen'in eserlerinde mâkes bulmamasıdır. Elbette bir araştırmacı bahsi geçen her durumu ele almak durumunda değildir. Ancak tarihçiliğin incelendiği metinlerde tarih hakkındaki değerlendirmelerin öncelikli olarak ele alınması yönünde bir beklentinin de haksız olacağını düşünmek mümkün değildir.⁴³

Safedî'nin yanında iki isim daha Sarton'un anlatımında dünya tarihçiliği açısından kritik bir öneme sahiptirler. İbn Haldûn'un *Târîhu'l-İber*'i kitapta tarihçiliğin neredeyse zirve anı olarak belirlemektedir. Sarton'a göre tarih hakkında düşünen filozofların öncüsü ve Avrupa'da kendisine benzer hususlar üzerinde yazanların çok çok üstünde olan İbn Haldûn'un en önemli yönü *tarihsel araştırma yöntemleri hakkında spekülasyon yapma cesareti* göstermesidir.⁴⁴ İbn Haldûn'la ortaya çıkan fark dikkat çekici bir benzetme ile ortaya konmaktadır. Sarton onun krizler ve sürgünlerle dolu yaşamının sunduğu deneyiminin ancak dehâsı ve felsefi düşünme yetisi ile anlam kazandığını ifade etmektedir. Buna karşın hastalıklar, savaşlar ve krizler içindeki Avrupa'da bu zor koşullardan ilham alan Boccaccio (ö. 1375) ve Petrarca (ö. 1374) gibi düşünürlerin onun yaptığını akıllarına getirememiş olmaları İbn Haldûn'u biricik yapmaktadır.⁴⁵

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse örneğin Günaltay da İbn Haldûn'un eserinde tarih felsefesinin yüksek ilkelerini içeriyor olduğunu ifade etmektedir. Batılıların Müslüman tarihçilerin eleştirel düşünceye yer vermedikleri şeklindeki eleştirilerine verdiği bu cevapta İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve Bîrûnî'yi de anarak bir itiraz geliştirmektedir.⁴⁶ Ancak onun ifadeleri daha çekingen ve bu isimlerin de kıymeti haiz

³⁹ Sarton, "A History of Muslim Historiography by Franz Rosenthal", 79.

⁴⁰ Sarton, "A History of Muslim Historiography by Franz Rosenthal", 79. Rosenthal *A History of Muslim Historiography*'ye yazdığı önsözde İbnü'n-Nedîm'e özel bir atıfta bulunarak *Fihrist*'in tercümesinin henüz tamamlanmaması dolayısıyla kullanamadığını ifade etmektedir. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, VIII.

⁴¹ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/308. Sarton'un değerlendirmeleri hakkında kısa bir not düşmekte fayda vardır. Bu tartışmaları Müslüman müelliflerin bugün elimizde olan birçok kitabının henüz tahkik edilmeyi beklediği bir zamanda yürüten Sarton; hakkında ciddi değerlendirmeler yaptığı bu gibi eserlerin tam edisyonlarına ulaşamamaktan muzdariptir. Nitekim 14.000 biyografi içeren *el-Vâfî*'nin en geniş biyografik eser olduğunu ifade etmektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/960. Ancak bugün biliyoruz ki 40.000 biyografi ile Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm*'ı daha geniş bir hacme sahiptir. Fakat Sarton durumun bir nebze farkındadır. Safedî'nin yanı sıra dönemin önemli müellifleri Zehebî, Nüveyrî -*Nihâyetü'l-İreb*- (ö. 733/1333) ve İbn Fazlullah el-Ömerî'nin -*Mesâlikü'l-Ebsâr*- (ö. 749/1349) eserlerinin tam bir edisyondan geçmiş ve indekslenmiş baskıları henüz yapılmamıştır. Bu nedenle Sarton, özellikle son üç ismin eserlerini kıyaslamakta ve içeriklerini analiz etmekte zorlandığını ifade etmektedir. Ancak bu durum eserlerin tarih yazıcılığı açısından değerlendirmesine engel teşkil etmemektedir. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/308-309.

⁴² Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/309. Safedî'nin mukaddimesinde yer alan tarih ilmi hakkındaki konular için bkz. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.2/960-961.

⁴³ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 192-194; Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, 171-172.

⁴⁴ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.2/1262.

⁴⁵ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.2/1263.

⁴⁶ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, 12-13.

oldukları iddiasıyla sınırlı kalmaktadır. Sarton'un ifadeleri İbn Haldûn'un tarihteki yerini daha net ve iddialı bir şekilde göstermektedir.

Sarton'un özel ilgi gösterdiği ve hacim itibarıyla en fazla yer ayırdığı ikinci bir isim Reşîdüddin Fazlullâh'tır.⁴⁷ İlhanlı Devletinin veziri olan Reşîdüddin, Sarton'un ifade ettiği şekliyle Avrupa'da eş olmayan bir eser ortaya koymanın yanında özellikle ilgili dönemin Avrupa'sı hakkında dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Bunlar, o dönemde iki papa olması ve bunların arasında çatışma bulunması, İskoçların İngilizlere haraç ödemesi ve İrlanda adasında yılan olmaması gibi bilgilerdir.⁴⁸ Bunun yanı sıra Sarton, Reşîdüddin'in Çince, Moğolca ve Uygur Türkçesinden olmak üzere çok çeşitli bir kaynak havuzundan kitabını yazdığını da ifade etmektedir.⁴⁹ Kaynak çeşitliliği hakkındaki bilgi Şeşen tarafından sadece Moğolca kaynaklar kullanması şeklinde ifade edilmektedir.⁵⁰

Sarton'un değerlendirmeleri arasında Reşîdüddin hakkında dikkat çekici ve bilim tarihçiliği yaklaşımı münasebetiyle değerlendirme konusu olduğu anlaşılan önemli bir tartışma yer almaktadır. *Câmi'ut-Tevârîh*'in nüshalarını konu edinen Sarton; Reşîdüddin'in kurduğu kitabını istinsah ettirmek konusunda özel bir gayret göstererek her yıl 2 kopya hazırlattığını ve kitabın kopyalarını büyük şehirlerin camilerine gönderdiğini ifade etmektedir. Ancak gözden düşmesinden sonra kitabının da kötü bir akıbete uğradığını ve baştan sona tüm bölümleri içeren bir nüshanın kalmadığını kaydetmektedir. Burada Sarton Çin'de bulunan matbaayı/blok baskıyı bilen ve kitabında bu matbaa hakkında bilgiler veren Reşîdüddin'in kitabını çoğaltmak için bu tekniğini neden kullanmadığını sormaktadır. Ona göre Müslümanlar bilmelerine rağmen matbaaya ilgi göstermemişler ve Batı'ya aktarılması önünde de engel olmuşlardır.⁵¹ Elbette burada engelden kasıt bilginin ve tekniğin Batı'ya aktarılabilmesi için kanal olmaları ve kendilerinin ilgi duymadığı bir konunun doğal olarak Batı'ya ulaşmaması anlamındadır.

Bilindiği üzere matbaanın varlığı hatta "icat" edilmesi Avrupa'da devrimlerin önemli yapı taşlarından birisi olarak kabul edilir. Sarton'un bu hususa dikkat çekmesi kitabının konusu gereği olağandır. Kitabın üçüncü cildinin giriş kısmında da aynı konuda daha genel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Çin'de Moğol hakimiyeti altında Müslümanlar için de almanaklar basıldığını ancak buna karşın örneğin Kur'ân'ın bir baskının yapılmadığını ifade eden Sarton Hristiyanların da esasında matbaa ile böyle bir ilişki kurmadığını ifade etmektedir. Bununla beraber basılan eserlerin genelde Konfüçyüs ve Tao hakkında olmak üzere sınırlı bir alanı kapsadığını kabul etmektedir.⁵² Ancak başka bir zeminde Müslümanların "dinî bağınazlık" sebebiyle matbaaya sıcak bakmadıklarını ve o dönemde Batı ile iş birliğinin giderek azaldığını iddia etmektedir. Bunlara Rönesans'ın matbaanın sağladığı verim ile ortaya çıktığını da eklemektedir.⁵³

Elbette matbaa ve Müslüman düşünce ve yazın kültürü arasındaki ilişki çok daha derinlikli bir analizi gerektirmektedir. Çalışmamız açısından öncelikli olarak Sarton'un böyle bir bilgiye sahip olmalarına karşın Müslüman dünyanın matbaayı neden bir araç olarak kullanmadığı sorusu önemlidir.

Sarton'un; Safedî, İbn Haldûn ve Reşîdüddin hakkındaki değerlendirmeleri, Müslüman tarih yazıcılığını dünya tarihçiliği içinde konumlandırmasının önemli birer örneğidir. Özellikle tarihçiliğin esaslarını kaleme almak, tarih hakkında felsefî spekülasyonlar üretmek anlamındaki tanımlamalar, Müslüman tarihçiliğin bu örneklerini sadece "İslam tarih yazıcılığı" ya da "Memlûk tarih yazıcılığı" içinde ele almanın yeterli olmayacağı bir zeminin varlığına işaret etmektedir. Bu bakımdan Sarton'un bilim tarihçiliğinin Müslüman tarih yazıcılığı açısından anlamlı yönlerinden birini görebilmemiz mümkün

⁴⁷ Reşîdüddin Fazlullâh'ın hayatı, eserleri, tarihinin kaynakları, tıp ve kimya alanındaki çalışmaları, eserlerinin sistematik tasnifi, Tebriz okulu hakkında notlar gibi farklı başlıklardan oluşan geniş bir bölüm hüviyeti kazanmaktadır. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/969-976.

⁴⁸ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/971.

⁴⁹ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/970.

⁵⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 236.

⁵¹ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/974.

⁵² Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/138.

⁵³ Sarton, *Bilim Tarihinde Yöntem*, çev. Remzi Demir vd. (Ankara: Doruk Yay., 1997), 23.

olmaktadır. Diğer örnekler içinde İslam tarih yazıcılığı her zaman kendi içinde değerlendirilmekte ve bu yüzden Safedî'ye tarihçiliğin esaslarını yazmış bir kimse gözüyle bakılamamaktadır.⁵⁴

Ön plana çıkarılabilecek bir diğer önemli ve Müslüman tarihçiliğini Sarton'dan okumanın anlamlılığını en çok gösteren konu, Müslüman ve Latin dünya arasında bilginin dolaşımıdır. İki tarihçi, İbnü'l-Adîm el-Mekîn ve Benâkîfî (ö. 730/1329), hakkındaki değerlendirmeler Doğu hakkındaki bilginin ya da Doğu'da bulunanlara dair olan bilginin Latin dünyaya aktarımına dair detaylar barındırmaktadır. Baştan ifade etmek gerekirse bu detaylar Latin dünya ile kast ettiğimiz modern öncesi Avrupa'da Doğu'ya ilişkin bilginin köklerini de soruşturmanın yollarını açmaktadır.

İlk zikredeceğimiz örnek Sarton'un İbnü'l-Adîm el-Mekîn hakkındaki değerlendirmeleridir. Sarton'a göre Avrupa'da dolaşıma giren ilk Arapça tarih kitaplarından birisi el-Mekîn'in eseri *Mecmû'u'l-Mübârek*'dir ve Avrupalıların Müslümanlara dair düşünceleri ilk zamanlarda bu kitaba dayanıyordu.⁵⁵ Bu örnek Sarton'un yaklaşımını sunmak açısından kıymetlidir. Bir karşılaştırma bu örneğin kıymetini ortaya koyacaktır. Şeşen de el-Mekîn'den bahsetmekte ve onun kitabının çok erken tarihlerde (17. yüzyıl) Avrupa'da tercüme edildiğini ifade etmektedir.⁵⁶ Ancak kitabın bilginin dolaşımı açısından kıymetine dair bir ifadeye yer vermemektedir. Sarton'un Avrupa'nın Müslümanların tarihini ilk bu kitaptan tanıdıklarını söylemesi onun bilim tarihçiliğinin bize sunduğu bir araştırma alanıdır. Avrupa'da özellikle erken modern dönemden itibaren Müslümanlara bakışın nasıl şekillendiğini araştırmak isteyen bir kimse için el-Mekîn'in kitabı başlangıç sayılabilir.

Diğer bir örnek ise Benâkîfî'dir. Sarton'un ifadesiyle *Târîh-i Benâkîfî* Avrupa'da erken tarihlerde (17. yüzyıl) tercüme edilen Müslüman tarihçiliğinin örneklerinden birisidir. Kitabın içinde Roma imparatorları ve papaları konu edinen bir bölüm de bulunmaktadır. Sarton kitabın Avrupa tarihini ilgilendiren bu kısımlarının adil ve gerçekçi olduğunu kaydetmektedir.⁵⁷ Bir araştırmacı, Sarton'a müracaat ettiği takdirde Benâkîfî'nin bahsettiğimiz hususiyetlerine de işaret edebilecekken⁵⁸ Sarton'un kitabına rastlamadığı takdirde Benâkîfî'nin sadece tercüme edildiği bilgisini verilebilmektedir.⁵⁹

Benâkîfî'nin Sarton'un değerlendirmelerinde Batılıların bilim tarihine olan bilinçlerini eleştirmenin bir vesilesi olduğu da görülmektedir. Çin matbaası hakkındaki bilginin hikayesine bu tarihçiye incelediği kısımda yeniden giren Sarton Avrupa'da bu matbaadan bahseden ilk tercümenin Benâkîfî'nin kitabı olduğunu kaydetmektedir. Ancak aslında daha önce yani 16. yüzyılda zaten bir Avrupalının bu matbaadan bahsettiğini, 19. yüzyılda yeniden gündeme getirildiğini ifade ederken kendi döneminde dahi okumuş-yazmış insanların bu konuyu bilmediklerinden yakınmaktadır.⁶⁰ Bu tartışma dikkat çekicidir. Zira Sarton'un insanlığın bilgi birikiminin serencamı içinde yürüttüğü tarihçilik soruşturması karşımıza kitapların, sadece tarih yazıcılığına odaklanmış eserlerde görülmeyen boyutlarını ortaya çıkarabilmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda Müslüman tarih yazıcılığı hakkındaki incelemelerin önemli bir noktada zayıf kaldığı tespitinden yola çıktık. Bugün çok geniş bir araştırma sahasını ve devasa bir literatürü oluşturan araştırmalar Müslüman tarihçiliği; boyutları, dönemleri, ekolleri, kaynakları vb. üzerinden önemli ölçüde incelerken klasik Müslüman tarihçiliğinin dünya tarihçilik birikimi açısından anlamını ve bu birikime olan katkısını değerlendirmekte eksik kalmaktadır. Diğer bir ifadeyle Müslüman tarihçiliği kendi içinden ele alan

⁵⁴ Bu konuda önemli bir örnek Kasım Şulul'un eseri *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*'dür. Kitap, İbn Haldûn ve Kâfiyeci örnekliliğinde Müslümanların tarihçiliği nasıl tasavvur ettiklerini ve tarih usulü hakkındaki metinlerini incelemektedir. Şulul'un bu iki isim dışında başka müellifleri de zikrettiği görülüyor. Ancak Safedî'nin bunlar arasında yer almadığı dikkat çekiyor. Şulul, *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü* (İstanbul: İnsan Yay., 2008), 49-56.

⁵⁵ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2.2/1122.

⁵⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 150.

⁵⁷ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/976.

⁵⁸ Tahsin Yazıcı, "Benâkîfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/430.

⁵⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240.

⁶⁰ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3.1/976.

ve kapalı bir evren olarak değerlendiren bu yaklaşımlar karşısında onu dünya tarihçiliğinin içinde gören bir perspektifin eksikliği burada ön plana çıkmaktadır.

Çalışmamızın giriş kısmında sıraladığımız pek çok tarih yazıcılığı araştırmasının arasından Toynbee ve Sarton'un ayrıştığını ifade etmiştik. Toynbee'nin "medeniyet" in hikayesini takip ettiği *A Study of History* kitabına bakıldığında medeniyet tarihçiliğinin Müslüman müellifleri dünya tarihçiliği içinde gören bir perspektif sağladığı görülmektedir. Toynbee 13-14. yüzyıllarda yaşamış dört önemli Müslüman tarihçinin eserlerini medeniyet tarihi perspektifinden incelediğinde; onların eserlerinin tarih adına önemli bir soruyu cevaplamaya çalıştığını ifade edebilmektedir. Ona göre; Moğolların ve bedevilerin saldırıları altında çöken doğu ve batı Müslüman dünya düzeninin neden çöktüğü ve yeni ortaya çıkan düzenin ne anlama geldiği bu eserlerde sorulmuş sorulardır.

Bu güçlü ancak son derece sınırlı örneklik Müslüman tarihçiliğini kendi içinde değerlendiren çalışmalara karşı bahsettiğimiz perspektifte ele almanın açacağı anlam alanlarının genişliğine dair önemli bir göstergedir. Çalışmamızda buradan hareketle bir diğer örnek olan George Sarton ve onun temeline bilim tarihçiliği perspektifini yerleştirdiği okumasını/incelemesini ele aldık. Sarton'un eserinde Müslüman tarihçiliğe ilişkin yer alan değerlendirmeler, Toynbee'nin birkaç tarihçi özelinde sağladığı açılımın farklı konular ve meseleler bağlamında çok daha kapsamlı bir örneğini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda öncelikle dünya tarihçiliği içindeki yerlerine dair değerlendirmelerde bulunduğu isimleri gözden geçirdiğimiz bölümde Sarton'un Müslüman tarihçilerden kimisini yaşadığı çağın bilgi anlayışının timsali olarak nitelendirdiğini gördük. Mes'ûdî hakkındaki bu değerlendirme onun sadece Müslüman birikim özelinde değil dünya yazın birikimi bağlamında bir değer taşıyabileceğini göstermektedir.

Sarton'un özel dikkat gösterdiği tarihçilere bakıldığında bize Müslüman tarihçiliğin ufukları hakkında fikir vermektedir. Safedî hakkındaki değerlendirmelerinde tarihçilik üzerine düşünmenin dikkat çekici ilk örneklerinden birini görmesi dikkat çekicidir. Buna İbn Haldûn'un tarih yazıcılığına getirdiği felsefi derinliğinin ve Avrupa düşün tarihindeki örnekler karşısındaki yetkinliğinin ifadesi de eklenebilir. Diğer taraftan Reşîdüddin Fazlullâh'ın eserinin kalıcı olması için çabası ve bunun Müslüman kültür ile matbaa fenomeni arasındaki ilişkiyi gündeme getirecek bir açılım sağlaması bir diğer örnektir.

Benâkîf ve el-Mekîn bağlamında Avrupa'da Müslümanlara ilişkin bilginin dolaşımı ve kaynaklarına açılan konular Sarton'un bilim tarihi yaklaşımının Müslüman tarih yazıcılığını değerlendirmede sağladığı bir başka inceleme zemini.

Elbette Sarton'un iddiaları sadece o söylediği ya da Müslümanlar hakkında olumlu fikirler beyan ettiği için kabul edilmelidir diyemeyiz. Müslüman tarihçiler hakkındaki övgüleri veya diğer tespitleri; onların tarihçiliğini değerlendirmenin nasıl bir ufka taşınabileceği, hangi düzeylerde gerçekleştirilebileceği hakkında farklı açılımlar sağlayabileceği fikriyle ele alınmalıdır. Sarton, özellikle betimleyici ve kaynaklık değerine indirgenmiş tanıtımların tarihçiliğin hikayesi ile yoğrulabileceğini göstermektedir. Bu sayede örneğin İbnü'l-Esîr'i; rivayet tarihçisi, Taberî'nin müstensihisi gibi kalıplara indirgemektense onun nasıl orta çağın en büyüklerinden birisi olabileceği sorusundan başlayarak değerlendirmek imkânı bulunacaktır.

Yahut Safedî'nin tarihçilik üzerine dünya tarihçiliğinde ilk derli toplu değerlendirmeleri yaptığını bilmek tarih yazıcılığının geçmişini ondan başlatarak anlatmayı, onu Memlûk dönemi bürokrasisi ve siyasi tarihi için özel bir kaynak olmaktan ötede görmeyi sağlayacaktır. O dönemde bir kâtibin tarihsel bilginin değeri hakkında konuşmasının anlamına kafa yormak ise dönemin tarihçiliğinin yanında düşünsel atmosferinin çok daha farklı açılardan görülmesini sağlayacaktır.

Diğer örnekler bağlamında da değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bununla beraber bu okuma biçimleri bize bir durumu daha işaret etmektedir. Tarihçilik incelemelerinde, araştırmacının zihnindeki kategoriler incelediği metinlerdeki keşiflerini de belirleyecek, genişletecek yahut sınırlandıracaktır. Safedî'yi okuduğunda onun tarihçilik hakkındaki değerlendirmelerinin bize anlamlı gelip gelmemesi, İbn Haldûn'u okuduğunda onu Giambattista Vico ya da Nicolo Machiavelli gibi isimlerle kıyaslamak ve tabii bu

kıyastan üstünlükle çıkarmak temelde araştırmacının bakışındaki derinlikle mümkün olacaktır. Tarih araştırmacılığının benzer açılımları sağlamak için bilim tarihi ya da medeniyet tarihi perspektifine benzer yaklaşımları kazanmasının önemli olduğu bu bağlamda ortaya bir sonuç olarak çıkmaktadır.

Beyanname/Declaration

1. Finans/Teşvik: Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir. / The author declare that no funding/incentive was used in the study.

2. Çıkar Çatışması: Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. / The author declare that there is no conflict of interest in the study.

3. Etik Beyan: Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. / The author declare that research and publication ethics have been followed in this article. In addition, Ethics Committee Approval is not required for this research.

Kaynakça

- Abbott, Nabia. *Studies in Arabic Papyri I -Historical Texts-*. Chicago: The University of Chicago Press, 1957.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Brockelmann, Carl. *History of Arabic Written Tradition*. çev. Joseph Lameer. Leiden/Boston: Brill, 1996.
- Büyükyılmaz, Yusuf. *İbnü'l-Esîr (555-630/1161-1233): Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Dûrî, Abdülaziz. *Neş'etü 'İlmi't-Târîh 'İnde'l-'Arab*. Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-'Arabî, 2007.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Hirschler, Konrad. "Islam: The Arabic and Persian Traditions, Eleventh-Fifteenth Centuries". *The Oxford History of Historical Writing*. ed. Chase F. Robinson ve Sarah Foot. 2/267-85. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- İLEM, İlmi Etüdler Derneği. "Medeniyet Havzalarında Tarih ve Tarihçilik". Erişim 08 Mart 2025. <https://www.ilem.org.tr/proje/medeniyet-havzalarinda-tarih-ve-tarihcilik-projesi-mhht>.
- Khalidi, Tarif. *Arabic Historical Thought in the Classical Period*. New York: Cambridge University Press, 1994. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511583650>.
- İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri 8 -Tarih-*. ed. Cahit Külekçi. İstanbul: Mana Yayınları, 2012.
- Lewis, Bernard; Holt, P. M.. ed. *Historians of The Middle East*. Londra: Oxford University Press, 1962.
- Macit, Abdulkadir. "An Assessment on Balkan Historiography". *Journal of Balkan Studies* 5/1 (2025), 39-78. <https://doi.org/10.51331/A052>.
- Macit, Abdulkadir. "Hint Alt Kıtası'nda Tarih Yazıcılığı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/ 2 (2024), 709-31. <https://doi.org/10.52637/kiid.1513312>.
- Macit, Abdulkadir. "Müslümanlarda Tarih Yazıcılığının Teşekkül Dönemi (M. 7.-10. Yüzyıllar)". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (2024), 95-120. <https://doi.org/10.33718/tid.1448396>.
- Macit, Abdulkadir; Erol, Halil İbrahim. "Mısır'da Tarih Yazıcılığı". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2025): 178-209. <https://doi.org/10.69576/ihya.1534742>.
- Marshall, Andrew. "Universal Histories in Christendom and the Islamic Wisdom c.700-c.1400". *The Oxford History of Historical Writing*. ed. Sarah Foot ve Chase F. Robinson. 2/431-55. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Mustafa, Şakir. *et-Târîhu'l 'Arabî ve'l-Müverrihûn*. Beyrut: Dârü'l-'İlm Li'l-Melâyîn, 1983.
- Quintern, Detley. "Fuat Sezgin and The Re-writing of The History of Geography". *Erdem* 77 (2019), 1-22. <https://doi.org/10.32704/erdem.656964>.
- Robinson, Cahse F. "Islamic Historical Writing, Eighth through the Tenth Centuries". *The Oxford History of Historical Writing*. ed. Chase F. Robinson ve Sarah Foot. 2/238-65. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Robinson, Chase. *Islamic Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Rosenthal, Franz. *A History of Muslim Historiography*. Leiden: Brill, 1968.
- Rosenthal, Franz. "Al-Asturlâbî and as-Samaw'al on Scientific Progress". *Osiris* 9 (1950), 555-64.
- Sarton, George. "A History of Muslim Historiography by Franz Rosenthal". *Isis* 44/1 (1953), 78-79.
- Sarton, George. *Bilim tarihinde yöntem*. çev. Remzi Demir, Melek Dosay, Yavuz Unat ve Güldeniz Can. Ankara: Doruk Yayıncılık, 1997.
- Sarton, George. *Introduction to the History of Science*. 3 Cilt. Washington: Carnegie Institution of Washington, 1927-1947. Sezgin, Fuat. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*. çev. Nilüfer Epçeli vd.. 17 Cilt. İstanbul: İBTAV, 2020-2023.

- Sizgorich, Thomas. "Religious History". *The Oxford History of Historical Writing*. ed. Sarah Foot ve Chase F. Robinson. 2/604-627. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Spuler, Bertold. "Islamic & Western Historiography". çev. M.S. Khan. *Islamic Studies* 25/4 (1986), 417-44.
- Şeşen, Ramazan. "Câmiu't-Tevârîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/132-34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.
- Şulul, Kasım. *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Toynbee, Arnold J. *A Study of History*. 12 Cilt. Londra: Oxford University Press, 1955.
- Unat, Yavuz, ve Hüseyin Gazi Topdemir. *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2014.
- Yazıcı, Tahsin. "Benâkıtı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/429-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.